

Василь Шквірук

МІЖНАРОДНИЙ ТЕРОРИЗМ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН У СУЧАСНИХ УМОВАХ

the article reveals the definition and specific characteristics of contemporary terrorism. After the end of the Cold War it became evident that the next challenge facing the world would not be a military conflict between different states but the growing threat of terrorists having access to increasingly destructive weapons. Although there is a lot of disagreement on particular actions constituting terrorism, the fundamental concept is that terrorism has a political nature. Correspondingly, the character of counterterrorism strategies and mechanisms used by democratic states should also be political. One of the crucial tasks is to develop a model of counterterrorism that is consistent with human rights and civil liberties, democratic norms and principles of legitimacy.

Кінець ХХ – початок ХХІ століття – це період небезпечного соціально-політичного явища, серйозних змін тероризму в сенсі значного зростання його загроз для безпеки сучасного світу. Під прямим або опосередкованим впливом різних за характером соціальних суперечностей і конфліктів різного рівня тероризм трансформується як за своїм внутрішнім змістом і формами, так і його взаємозв'язками з іншими деструктивними явищами сучасності.

Міжнародний тероризм поставив перед демократичними державами низку вкрай складних проблем, які зачіпають самі основи їх політичного устрою. Транснаціональний характер діяльності терористичних організацій робить необхідним узгодження базових позицій між державами, які при загальній прихильності демократичним принципам по-різному реалізують їх на практиці. При цьому на порядку денному постає питання про досягнення певного консенсусу не тільки між різними державами, але й між державою і суспільством в окремій, конкретно взятій країні. Основна проблема полягає в тому, як на практиці досягти високого рівня ефективності в боротьбі з тероризмом, одночасно зберігши існуючі досягнення у сфері прав і свобод громадян, підзвітності та контролю з боку суспільства за структурами державної влади, включаючи поліцію і спецслужби.

Перша проблема, з якою стикаються і дослідники, і практикуючі політики, це визначення самого поняття «тероризм». Річ у тім, що в даний час існує безліч визначень, категорій і розумінь цього терміна. При цьому, як справедливо відзначає Алекс Шмідт, «пи-

тання про визначення такого поняття, як тероризм, не може бути відірваним від питання про те, хто дасть визначення»¹.

У той самий час, незважаючи на відмінності у визначеннях, існує і низка загальноприйнятих моментів, а саме: політична вмотивованість, здійснення групою, а не одинаками, окремі акти є частиною більш широкого стратегічного плану, спрямованість на цивільних осіб, не форма ведення воєнних дій. Однак існує й низка спірних моментів, у тому числі тих, що мають принципове значення.

Так, американський політолог Філіп Хейманн вважає, що тероризм – це «політичне насильство всередині або проти істинних демократій»². У зв'язку з цим одразу ж виникає низка вельми гострих питань. По-перше, які критерії відзнаки «істинних» демократій від «неістинних»? По-друге, чи відрізняється тероризм від інших видів кримінальної поведінки, інакше кажучи, що важливіше: мотивація злочинців або результати їхніх дій? По-третє, чи становить собою тероризм спосіб ведення воєнних дій проти уряду або діяльність у період миру? Хейманн робить висновок про те, що «тероризм становить собою нелегальну форму таємної війни, яка ведеться субдержавною групою з метою зміни політики, персоналії, структури або ідеології уряду чи для справляння впливу на іншу частину населення – з іншої самоідентифікацією – як відповідь на селективне насильство»³. Крім того, виникає і питання про те, чи можна вважати тероризмом дії держав, які тероризують власне населення?

Юл Уїлкінсон також підкреслює політичну мету тероризму, відзначаючи, що це насамперед «систематичне і навмисне використання насильства для створення атмосфери страху з політичними цілями. По-друге, це насильство, спрямоване на більш широку цільову аудиторію, ніж безпосередня жертва. По-третє, як наслідок більш широкої цільової аудиторії тероризм неминуче включає в себе випадковість і символічність мішеней, включаючи цивільних осіб. По-четверте, він включає в себе ненормальні в буквальному сенсі цього слова засоби свідомого порушення суспільних норм, що стосуються конфліктів і дискусій, і політичну поведінку, спрямовану на створення атмосфери страху й експлуатація цього страху для ці-

¹ Hanle, D. (2005). *Terrorism: The Newest Face of Warfare*. New York: Pergamon-Brasscy, 104.

² Cronin, A., Lodes, J. (eds.). (2004). *Attacking Terrorism: elements of grand strategy*. Washington: Georgetown University Press, 6.

³ Cronin, A., Lodes, J. (eds.). (2004). *Attacking Terrorism: elements of grand strategy*. Washington: Georgetown University Press, 9.

лей терористів»¹. На думку Пітера Чока, мета тероризму – зруйнувати соціальний «status quo». Його руйнівні дії націлені на те, щоб «у довготерміновій перспективі поступово знищити структурну підтримку, яка, у кінцевому підсумку, і надає суспільству його силу»². Сінді Комбс визначає тероризм як «синтез війни і театру, драматизацію найбільш забороненого виду насильства – насильства, призначеного для невинних жертв, – розіграного перед аудиторією в розрахунок на створення настрою страху, з політичними цілями»³. Баджхліт Сінгх робить висновок про те, що тероризм – це «загроза або використання символічних актів насильства, спрямованих на зміну суспільної поведінки»⁴.

Таким чином, всі ці визначення припускають наявність політичної мети проведення терористичних актів, і ці акти виходять за рамки нормальних політичних зв'язків, оскільки містять у собі символічне насильство, спрямоване зазвичай проти невинних жертв, щоб послабити зв'язки, що існують між легітимним урядом і суспільством.

У науковій літературі під «тероризмом» зазвичай розуміється використання насильства чи загрози його застосування щодо окремих осіб, групи осіб або різних об'єктів з метою досягнення політичних, економічних, ідеологічних та інших вигідних терористам результатів. Таким чином, тероризм становить собою один з різновидів соціального насильства як невід'ємного елемента соціального буття, супроводжуючого людство на всьому протязі його розвитку і присутнього тією чи іншою мірою на всіх рівнях суспільних відносин – від міжособистісних до міждержавних.

На відміну від своїх зарубіжних колег вітчизняні фахівці у сфері суспільних наук прагнуть проводити чітке розмежування між поняттями «терор», «тероризм», «терористичний акт». Якщо під словом «терор» мається на увазі тоталітарний режим, коли відбувається насильство правлячих владних структур над широкими масами, то слово «тероризм» має вдосконалено інший зміст, означаючи прагнення до залякування і насильства над більшістю, здійснюване меншістю, котра вважає себе жертвою сформованих у цьому середовищі суспільних відносин. У результаті «терористичний акт» – це

¹ Wilkinson, P. (1992). *Freedom and Terrorism. Terrorism: Roots. Impact. Responses.* New York: Praeger, 156.

² Chalk, P. (1996). *West European Terrorism and Counter-Terrorism: The Evolving Dynamic.* New York: St. Martin's Press, 95.

³ Combs, C. (1997). *Terrorism in the 21 Century.* Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall, 8.

⁴ Singh, B. (1977). *An Overview. Terrorism: An Interdisciplinary Perspective.* New York: John Jay Press., 7.

вже здійснений процес застосування насильства щодо невизначеного кола громадян з метою шантажу віддаленого об'єкта заради досягнення своїх політичних чи економічних цілей.

Можна припустити, що найближчим часом навряд чи варто очікувати вироблення загальноприйнятого розуміння тероризму, що пов'язано, з одного боку, з ідеологічною обумовленістю оцінки даного феномена, з іншого – стиканням не тільки різних концептуальних підходів, але й різноманітних методологій.

Однак незалежно від того, яке точне визначення ми дамо тероризму, очевидно, що цей феномен можна простежити далеко в глиб століть. У зв'язку з цим виникає закономірне запитання: у чому ж полягає специфіка сучасного тероризму в ХХІ столітті?

На наш погляд, ця специфіка визначається такими ключовими моментами.

Перший фактор – це небезпека отримання терористами у свої руки зброї масового ураження. Ще 1998 року Егон Картер, Джон Дейч і Філіп Зеліков попереджували, що «небезпека застосування зброї масового ураження проти США та їх союзників у даний час велика, як ніколи раніше з часів Кубинської кризи 1962 року»¹. Тоді ж вони запропонували провести реорганізацію спецслужб США для протидії «катастрофічному тероризму», і більш того, заборонити у всесвітньому масштабі виробництво будь-де зброї масового ураження, що дозволило б, на їхню думку, використовувати «силу національного кримінального права проти людей, що було б дієвіше, ніж використання міжнародного права проти урядів»². І хоч у теоретичному плані подібне рішення виглядає досить привабливим, при спробі практичної реалізації його виникає велика кількість труднощів, які на даний момент, навіть після подій 11 вересня, навряд чи переборні.

Існує побоювання, що терористи виявляють вагомо більший інтерес до зброї масового ураження для досягнення своїх цілей. Власне кажучи, перший факт використання такого роду зброї, хоч поки і в обмеженому масштабі, вже стався, коли в березні 1995 року «Аум Синрикьо» здійснила заринову атаку в токійському метро.

В 1970–1980-х роках існувало досить стійке уявлення, що використання терористами зброї масового ураження (ЗМУ) буде контрпродуктивним, оскільки викличе загальний осуд і приведе до втрати

¹ Carter, A., Deutch, J., Zelikow, Ph. (1998). Catastrophic Terrorism: Tackling the New Danger. *Foreign Affairs*. November. December, 81.

² Carter, A., Deutch, J., Zelikow, Ph. (1998). Catastrophic Terrorism: Tackling the New Danger. *Foreign Affairs*. November. December, 86.

терористами суспільної підтримки. «Терористи хочуть, щоб безліч людей спостерігали за їхніми діями, а не вмирили від них», – зазначав Брайен Дженкінс¹, котрий виходив з припущення про те, що поведінка терориста носить раціоналістичний характер. Однак у цей період найбільшу терористичну активність виявляли організації політичного (переважно левацького) або етно-сепаратистського характеру. Більшість з них не була зацікавлена, щоб якимось чином була підірвані симпатія до них з боку їх етнічної групи або інших зовнішніх і внутрішніх сил, які чинили їм матеріальну та моральну підтримку.

Однак коли йдеться про релігійні терористичні організації, дедалі більше стає очевидним, що це припущення навряд чи має під собою основу. Цікаво відзначити, що ще в 1970-х роках деякі аналітики передбачили, що першими зброєю масового ураження для вчинення терористичного акту застосують релігійні секти з месіанськими або апокаліптичними ідеями. Справді, як показали вже 1990-і роки, релігійні фундаменталісти і групи, які сповідують нові релігійні культури, роблять ставку на масове знищення, прагнучи максимізувати насильство щодо тих, кого вони сприймають як своїх ворогів, ділячи світ чітко на «вони» і «ми».

При цьому слід ураховувати, що зброя масового ураження несе в собі не тільки ідею знищення конкретних цілей, але і руйнування соціальних і політичних зв'язків. Роберт Байкер справедливо підкреслює, що, наприклад, застосування біологічної зброї, як і ядерної, «призведе до деградації та зміни взаємин і зв'язків усередині суспільства. Приклади такої деградації включатимуть втрату впевненості в компетентності уряду і зростаюче усвідомлення відсутності безпеки (в прямому сенсі – жаху) у громадян, які відчуватимуть навислу над собою небезпеку»².

Доступність зброї масового ураження також робить необхідною міждержавну співпрацю, яка хоч і не здатна повністю вирішити цю проблему, однак може знизити рівень загрози.

Інший фактор – це доступність інформації, яка знижує владу національної держави, веде до зростання доступності недержавних спонсорів тероризму, дає можливість використання інформаційних і комп'ютерних технологій для створення терористичних мереж та вдосконалення тактики терористичних груп. Доступність інформації руйнує ієрархії, оскільки полегшує процес комунікації

¹ O'Kane, R. (2007). *Terrorism*. Oxford: Blackwell, 35.

² Bunker, R. (2000). Weapons of Mass Disruption and Terrorism. *Terrorism and Political Violence*. Spring. Vol. 12. I., 44.

та координації. Американські дослідники Джон Арквілла і Девід Ронфельдт, описуючи подібні інформаційні мережі й ті виклики, які від них виходять на адресу національної держави, використовують вельми виразний термін «мережева війна». Для мереж характерна автономність, гнучкість і високий рівень адаптивності, а головне – вони не підпадають під традиційну правову відповідальність. Особливо слід підкреслити, що актори «мережевої війни» за своєю природою суб– і транснаціональні¹.

Проблема полягає тут не тільки в тому, що ці актори використовують переваги доступних їм інформаційних технологій, а й у тому, що вони прагнуть розробити нові доктрини і стратегії, засновані на їх використанні. Так, наприклад, терористи можуть своїми атаками на Інтернет завдати шкоди як функціонуванню органів державної влади, так і підірвати упевненість громадян у надійності інтернет-торгівлі. У самому використанні Інтернету для комунікації та пропаганди своїх ідей немає нічого революційного, однак свого роду «миттєва глобальність» його додасть усій ситуації зовсім іншого характеру. Девід Ронфельдт особливо відзначає той факт, що «мережевий підхід дедалі більше поширюється серед різних терористичних і екстремістських угруповань, і їхні лідери багато думають над тим, як отримати для себе найбільші переваги з інформаційної революції»².

Лоренцо Валері та Майкл Найт називають це з'єднання тероризму та Інтернету «наступальною інформаційною зброєю», розуміючи під нею «набір дій, які здійснюють індивідууми і/або групи, що мають специфічні політичні і стратегічні цілі, з наміром завдати шкоди цілісності, доступності та конфіденційності даних, зібраних, збережених і переданих усередині інформаційних систем, з'єднаних з Інтернетом»³.

У зв'язку з цим цілком очевидно, що держави широко використовують цю інформацію, стають вельми уразливими для подібного роду терористичних атак. Більш того, недержавний, мережевий і транснаціональний характер такого роду терористичних організацій значно ускладнює проблему їх ідентифікації і відповідно їх розшук. Цілком очевидно, що в цьому разі міждержавне співробітництво стає абсолютною необхідністю.

¹ Arquilla, J., Ronfeldt, D. (1999). The Advent of Netwar: Analytical Background. *Studies in Conflict and Terrorism*. Vol. 22. 3. July-September., 194-195.

² Ronfeldt, D. (1999). Netwar Across the Spectrum of Conflict: An Introductory Comment. *Studies in Conflict and Terrorism*, 191.

³ Valeri, L., Knights, M. (2000). Affecting Trust: Terrorism. Internet and Warfare. *Terrorism and Political Violence*. Vol. 12, 16-17.

Дедалі більшу деструктивну роль у комплексі змін тероризму відіграє його ідейно-політичний і психологічний вплив на суспільство завдяки засобам масової інформації. Ще 1974 року американський дослідник тероризму Брайен Дженкінс дійшов висновку, що «тероризм – це театр»¹. У свою чергу, Д. Гутман² підкреслював, що терористичні акти націлені в першу чергу на аудиторію, а не на безпосередніх жертв. У кінцевому підсумку, саме аудиторія повинна буде задовольнити вимоги терористів. Більш того, в аналізі Гутмана терористові потрібна скоріше ліберальна, ніж права аудиторія для досягнення успіху. Ліберали надають терористам респектабельності, визнаючи ту ідеологію, якою ті виправдовують свої дії. Терористам також необхідна наявність контролю лібералів за ЗМІ для того, щоб мати можливість для поширення своєї ідеології.

Абсолютно всі терористи, захоплюючи заручників, вимагали надання їм права виступити перед представниками засобів масової інформації або права виступити в прямому ефірі перед телеглядачами і радіослухачами. Приблизно після 95 % скоєних терактів їх організатори телефонують у редакції і беруть на себе відповідальність за скоєний злочин. Терористи, захоплюючи заручників, дуже часто вимагають доставити їм телевізори, радіоприймачі й навіть свіжі газети, за допомогою яких вони можуть стежити за реакцією на свої дії.

Наприклад, Тімоті Маквей, що підірвав будівлю в американському місті Оклахома, заявив на суді, що вибрав цю мету тому, що це була відома споруда, розташована посередині широкої площі, що дозволяло домогтися високої якості фотознімків у газетах і журналах, а також якісного зображення в теленовинах.

Експерти вважають, що терористичні атаки 11 вересня 2001 року були режисовані таким чином, щоб досягти максимального пропагандистського ефекту. Цілями атак були обрані символи США – будівля Всесвітнього торгового центру і Пентагон. Аналогічним чином діяли й багато інших терористичних угруповань і навіть окремі терористи.

Більшість сучасних терористичних організацій прагне обзавестися і власними ЗМІ, приблизно 80 % із них мають свої інтернет-сайти, багато які мають радіо– і телестанції.

Подібні акції життєво необхідні для сучасного тероризму, який дедалі більше набуває свого роду «медійного» характеру. При цьому терористичними організаціями одночасно вирішується низка політичних завдань як стратегічного, так і тактичного характеру.

¹ O’Kane, R. (2007). *Terrorism*. Oxford: Blackwell, 36.

² O’Kane, R. (2007). *Terrorism*. Oxford: Blackwell, 42-43.

У першу чергу йдеться про цілеспрямоване і масоване поширення екстремістської ідеології з метою придбання одностудців і співчуваючих серед широких верств населення, що, крім іншого, вкрай важливо терористичним структурам дія забезпечення поповнення новими учасниками цих організацій і придбання посібників. Важливим завданням є й отримання підтримки конкретних політичних кіл на міжнародному та національному рівнях: додання своєї діяльності видимості легітимних політичних і національно-визвольних рухів, боротьби за права людини, за релігійні свободи і т.д. Така практика використовується, зокрема, у спробах домогтися визнання за терористичними структурами статусу рівноправних учасників тих чи інших міжнародних або внутрішньодержавних політичних процесів (переговорів тощо), для інспірування тиску на користь терористів з боку окремих держав або груп держав, а також міжнародних організацій на політику противників терористів (наприклад, на законні власті «своєї» держави).

Нарешті, на появу нових характеристик тероризму впливає існуюча глобальна тенденція до демократизації і той унікальний виклик, який кидає демократії тероризм. У зв'язку з цим виникає дві проблеми. По-перше, держави, що переживають процес системної трансформації, дуже вразливі для внутрішніх конфліктів, які можуть бути використані терористами у своїх цілях. Ці держави, по суті, проходять початкову стадію державного будівництва, однією з типових характеристик якої зазвичай є наявність декількох центрів сили, що борються за верховенство. Що легко може призвести до конфлікту. У зв'язку з цим виникає природне запитання: яким чином можна вирішити цей внутрішній конфлікт без відмови від принципів і практик ліберальної демократії? Важкість вирішення цього питання, мабуть, і призводить до того, що серед нових держав існує чимало неліберальних, електоральних демократій.

На думку Лари Даймонда, «вибори – це тільки один вимір демократії. Якість демократії також залежить від рівня свободи, плюралізму, справедливості та підзвітності». Він вважає, що ліберальна демократія повинна характеризуватися наявністю «свободи переконань, слова, організації, демонстрацій та інших громадянських свобод, включаючи: захист від політичного терору і несправедливого тюремного ув'язнення; владу закону, за якої всі громадяни рівні перед ним; політичну незалежність і нейтральність судових та інших інститутів «горизонтальної підзвітності», які контролюють зловживання владою, таких як виборчі комісії, аудитори і центральний банк; відкрите і плюралістичне громадянське суспільство, що

включає в себе не тільки асоціації, але й засоби масової інформації та цивільний контроль за військовими»¹.

Ключову роль у розвитку та підтриманні цих проявів громадянських свобод, правової державності, громадянського суспільства і громадянського контролю відіграє демократична політична культура. Саме вона, на думку Френсіса Фукуями, вирішить долю успішного переходу до демократії². Справедливість подібної точки зору підтверджується тим фактом, що зростання числа електоральних демократій, що спостерігається сьогодні у світі, супроводжується скороченням громадянських свобод. При цьому останнє стосується не тільки «незрілих», а й розвинутих демократій. Саме для останніх тероризм становить собою основну загрозу для збереження ліберальних цінностей.

При всіх розбіжностях з приводу точного визначення тероризму спільна точка зору полягає в необхідності підтримки суспільством дій держави із запобігання і боротьби з тероризмом. Громадський консенсус з даного питання важливий у кількох аспектах. По-перше, боротьба з тероризмом не повинна призвести до девальвації ліберальних цінностей через установлення порядків свого роду «поліцейської» держави. Як справедливо підкреслює Гор Уордлоу, «небезпека полягає в можливості зробити за терористів їхню роботу, вживаючи непотрібних заходів по боротьбі з передбачуваною загрозою і тим самим змінюючи докорінно природу демократії»³. Проводячи порівняльний аналіз антитерористичної діяльності різних держав, доводиться визнати справедливість твердження про те, що «політична культура більшою мірою, ніж будь-який інший фактор, визначала і продовжує визначати демократичну відповідь на загрозу... тероризму»⁴.

У свою чергу, саме політична культура – культура свідомості, веління і функціонування інститутів політичної системи, що відображає легітимізацію суспільством своїх політичних лідерів і політики, яку вони здійснюють, і стає основною мішенню сучасного тероризму, котрий прагне внесення хаосу в суспільство, розколу громадської думки.

¹ Diamond, I. (2000). The Global State of Democracy. *Current History*. Vol. 99. N. 641. December, 414-415.

² Fukuyama, F. (2004). *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century*. Ithaca. New York: Cornell University Press, 56.

³ Charters? D. (cd.). (1994). *The Deadly Sin of Terrorism: Its Effect on Democracy and Civil Liberty in Six Countries*. Westport. Conn: Greenwood Press, 6.

⁴ Charters? D. (cd.). (1994). *The Deadly Sin of Terrorism: Its Effect on Democracy and Civil Liberty in Six Countries*. Westport. Conn: Greenwood Press, 225.